

Володимир Ткаченко

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м.Харків

МІСЦЕ І РОЛЬ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ САМООРГАНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ В СИСТЕМІ ІНСТИТУТІВ УПРАВЛІННЯ ТА САМОВРЯДУВАННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Volodymyr Tkachenko

Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

A PLACE AND ROLE OF TERRITORIAL SELF- ORGANIZATION OF POPULATION IN THE SYSTEM OF GOVERNMENTAL AND SELF-GOVERNMENTAL INSTITUTIONS OF MODERN SOCIETY

The article makes categorial analysis of the problem of territorial self-organization through correlation of the next concepts: management, self-governance and self-organization; territorial/local community, fellowship, territorial commune; territorial commune, submunicipal institutions and neighborhood fellowship. It is proved that the concept of "joint action" is the key concept, when the term "self-organization" is applied to territorial communities. It was established that for implementation of territorial self-organization may be suitable territorial micro-communes, submunicipal institutions and neighborhood fellowships which, while maintaining the features of local communities get limited right to exercise public authority. Demonstrated that structures of territorial self-organization based on their belonging to municipal systems of countries or operation in a voluntary non-profit sector may be divided into two groups: territorial self-organization of population with public and civil nature. They may take different forms, implementing direct, representative democracy and participatory democracy.

Key words: territorial self-organization of population, self-governance, territorial commune/micro-commune, submunicipal institutions, neighborhood fellowships.

Постановка проблеми. У зв'язку з динамічним розвитком самосвідомості громади, актуальним у науковому та практичному значенні є питання залучення громадськості до ухвалення і впровадження рішень. Особливо важливо почути голос громадськості на рівні територіальної громади, де ефективність та результативність процесу надання послуг громаді відчутна більшою мірою. Відсутність же можливостей впливу громадян на розвиток території, на якій вони мешкають, перешкоджає ефективному врядуванню та зменшує шанси територіальної спільноти на покращення соціально-економічного добробуту¹.

Однією з форм участі членів територіальних громад у вирішенні окремих питань місцевого значення є органи самоорганізації населення (ОСН). Останнім часом спостерігається поступове збільшення ролі органів самоорганізації населення в розвитку територіальних утворень.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблематиці територіальної самоорганізації населення в Україні присвятили праці: А. В. Осипов, А. А. Уваров, В. М. Кампо, О. В. Батанов, О. Д. Лазор, Н. В. Мішина. Цій самій проблематиці в Росії присвятили праці: А. А. Васильєв, Г. І. Грібанова, Е. А. Дем'янов, М. М. Курячая, І. Кокарев, Е. С. Шоміна та ін., проте наразі існує багато проблем, пов'язаних з місцем і роллю територіальної самоорганізації населення, які потребують розгляду.

Мета. Визначити місце і роль територіальної самоорганізації населення в системі інститутів управління та самоврядування сучасного суспільства та забезпеченні соціально-економічного розвитку території.

¹ Кольцова, Д.В. (2007). *Органи самоорганізації населення в системі місцевого самоврядування*: автореф. дис... канд. наук з держ. упр. Донецьк, 3.

Виклад основного матеріалу. Дослідження теоретичних витоків феномена територіальної самоорганізації населення наочно демонструє, що самоорганізація населення є ключовим поняттям місцевого самоврядування й основою функціонування громадянського суспільства. При цьому людина розглядається як активний суб'єкт взаємодії із середовищем, яке її формує і яке вона створює сама в процесі різних взаємодій. Цим середовищем є певний локальний територіальний простір. Тому доцільно розглянути поняття самоорганізації в його співвідношенні з поняттями управління та самоврядування та територіальної спільноти як певної просторової одиниці, на основі чого визначити місце і значення територіальної самоорганізації населення в розрізі інститутів управління і самоврядування сучасного суспільства.

Отже, зупинимося на співвідношенні понять управління – самоуправління (самоврядування) – самоорганізація.

Традиційно дослідницька увага прикута до феномена управління, а самоврядування так чи інакше завжди співвідноситься з управлінням. Звернемося передусім до енциклопедичних і словникових трактувань.

У словнику С. І. Ожегова управління трактується як: «1. Напрямок ходу, руху кого (чого)-небудь, керувати діями кого (чого)-небудь. 2. Керувати, спрямовувати діяльність кого (чого)-небудь»¹. Саме таке етимологічне визначення управління зумовило широке трактування управління як діяльності, яка за своїм змістом є упорядкуванням взаємодії певної множини елементів. З точки зору теорії систем впорядкування зв'язків між елементами будь-якої системи є необхідною умовою її існування та функціонування і досягається за допомогою двох основних способів: саморегуляції та управління.

Саморегуляція здійснюється без застосування зовнішніх сил, завдяки програмі, закладеної природою, на основі дії її об'єктивних законів. На відміну від саморегуляції, управління завжди здійснюється в системах «людина - природа», «людина - техніка», «людина - людина», але здійснюється воно саме тому, що в цих системах первинним керівним елементом виступає людина і створені вони для забезпечення та обслуговування інтересів людини. Вплив людини на зв'язок між предметами навколишнього світу, який приводив до утворення нових предметів, став фактично окремим видом управління - управління технічного. Вплив на зв'язок між складовими живої природи привів до виникнення біологічного управління, яке знайшло втілення у виникненні культурного землеробства, одомашненні диких тварин, виведенні їх нових порід тощо. Найскладнішим видом діяльності для людини стало узгодження своїх інтересів з інтересами інших людей. Людина сама стає елементом певної множини, а зв'язок з іншими особами набув характеру взаємозв'язку і взаємодії. Нагальна потреба в упорядкуванні викликала зародження такого соціального феномена, як влада, тобто здатність і можливість одного суб'єкта нав'язати свою волю іншому суб'єктові, змусити його підкоритися цій волі, що знайшло втілення в управлінні політичному².

Політичне управління, як його трактує «Політологічний енциклопедичний словник», становить собою «вплив суб'єкта політики на політичну ситуацію з метою забезпечення своїх інтересів; основна ланка будь-якої політичної системи, спрямована на здійснення політичної влади»³. Після перерахування принципів політичного управління, таких як принцип пріоритету політики стосовно економіки та духовного життя суспільства, принцип «основної ланки», принцип зворотного зв'язку, принцип наступності, зазначається, що головне призначення політичного управління – «у необхідності подолання елементів стихійності суспільного розвитку, підвищення його цілеспрямованості й прискорення процесу вдосконалення суспільного життя»⁴. Отже, ми знову бачимо певне протиставлення вже політичного управління саморегуляції, ототожнення його з впорядкованістю на протиположності.

Втім, найбільшого поширення набув термін не «політичне», а «державне управління» як «цілеспрямований вплив держави на суспільні відносини і явища, відносини та діяльність людей»⁵.

¹ Ожегов, С.И. (1986). *Словарь русского языка*. Москва, 727.

² Авер'янов, В.Б. (2002). *Виконавча влада і адміністративне право*. Київ: Видавничий Дім "Ін-Юре" http://www.pravo.vuzlib.net/book_z1163_14.html (2015, квітень, 21).

³ Адрєєв, С.С. (2004). *Управління політичне. Політологічний енциклопедичний словник*. Київ: Генеза, 680-681.

⁴ Адрєєв, С.С. (2004). *Управління політичне. Політологічний енциклопедичний словник*. Київ: Генеза, 680-681.

⁵ Антонова, Н.Б., Захарова, Л.М., Вечер, Л.С. (2007). *Теорія і методологія державного управління: курс лекцій*. Минск: Акад. упр. при Президенте Респ. Беларусь, 12.

Як у політичному, так і у державному управлінні йдеться про вплив суб'єкта на об'єкт, тому феномен управління дуже близький до феномена влади.

Самоврядування, згідно з трактовкою того самого «Політичного енциклопедичного словника», «тип соціального управління, за якого суб'єкт та об'єкт управління збігаються, тобто самі люди управляють своїми справами, спільно приймають рішення і діють з метою їх реалізації»¹. На відміну від управління, самоврядування «базується на принципах свободи, рівності та безпосередньої участі в управлінні»².

Таким чином, як для управління, так і для самоврядування властивий цілеспрямований вплив, щоправда в разі управління він здійснюється в межах «суб'єкт-об'єктних» відносини, а в межах самоврядування – «суб'єкт-суб'єктних». Зокрема, на особливостях взаємодії суб'єкта та об'єкта акцентує увагу І. В. Видрін, прагнучи розмежувати поняття «управління» і «самоврядування». «Самоврядування, – зазначає він, – у першому наближенні є самостійне залагодження власних справ. Самоврядування - це вид управлінської діяльності, що полягає у свідомому впливі на волю людей з метою спрямування їхньої поведінки. Якщо управління можна уявити як сукупність відносин між тими, хто управляє (суб'єктами управління), і тими, чия поведінка піддається управлінській регуляції (керовані), то самоврядування - це управління, суб'єкти і об'єкти якого збігаються, а отже, як керуючі та керовані виступають одні й ті самі особи»³.

В. Б. Зотов, ґрунтуючись на суспільно-формаційному підході, зазначає: «Кожна суспільна формація характеризується певним поєднанням управління та самоврядування. Управління - це зовнішній вплив, «надходить» у систему ззовні. Самоврядування - це внутрішній вплив, що виробляється самою системою»⁴.

Ґрунтуючись на наведених вище висловлюваннях про природу понять управління і самоврядування, доходимо висновку, що обидва явища діють у соціально-економічних системах, охоплюючи і регулюючи взаємодії всіх структурних елементів сучасного суспільства. При цьому управління постає як зовнішній вплив суб'єкта управління, спрямований на появу відповідної реакції і встановлення зворотного зв'язку з боку об'єкта, що зумовлює виникнення відповідних інтеракцій (взаємодій), які задовольняють цілям як суб'єкта, так і об'єкта. Самоврядування постає як внутрішньосистемна дія, спрямована на підвищення рівня саморегуляції, внутрішнього порядку і ефективності системи в цілому та її окремих складових.

Самоврядування, безумовно, ближче, ніж управління, до явища самоорганізації, але не тотожне йому. Самоорганізація, згідно з трактовкою засновника науки про самоорганізацію – синергетики – Г. Хакена, це «процес упорядкування (просторового, тимчасового чи просторово-часового) у відкритій системі за рахунок узгодженої взаємодії безлічі елементів її складових»⁵. Це мимовільна зміна організації системи; це процес спонтанного впорядкування (переходу від хаосу до порядку), утворення та розвитку структур без цілеспрямованого управлінського впливу.

Переважна більшість систем, зазначають автори посібника за редакцією Л. В. Сморгунова, які є об'єктами управлінського впливу, мають властивість самоорганізації. Системами, що самоорганізуються, є сім'я, етнос, держава, колектив та інші соціальні спільноти. Практика доводить, що якщо уряд країни проводить політику дуже далеку від інтересів і потреб більшості людей, то вони починають жити за власними законами, забезпечуючи різними способами і шляхами свої потреби, функціонуючи тим самим як самоорганізована система⁶.

Синергетика - наука про самоорганізацію - досліджує загальні принципи та закони розвитку систем різних рівнів матерії, що самоорганізуються. Термін «синергетика» складається з двох частин - слів грецького походження: «си» – означає спільну дію, «енергізм» – активність. Отже, дослівно цей термін перекладається як «теорія спільної дії». Саме поняття «спільної дії», на нашу думку, є ключовим, коли термін «самоорганізація» застосовується до територіальних спільнот.

А. В. Осипов вказує на різницю між самоврядуванням та самоорганізацією, визнаючи самоврядний процес як політичний процес, а самоорганізаційний – як суспільний та такий, що

¹ Батанов, О.В. (2004). *Соворядування. Політологічний енциклопедичний словник*. Київ: Генеза, 590-591.

² Батанов, О.В. (2004). *Соворядування. Політологічний енциклопедичний словник*. Київ: Генеза, 590-591.

³ Выдрин, И.В. (2000). *Муниципальное право России. Курс лекций*. Москва Норма, 32.

⁴ Зотов, В.Б. (2005). *Система муниципального управления: учебник для вузов Санкт-Петербурга: Лидер*, 10.

⁵ Хакен, Г. (1980). *Синергетика*. Москва: Мир, 16.

⁶ Сморгунов, Л.В., Альгин, А.П., Барыгин, И.Н. (2006). *Государственная политика и управление: учебник: в 2 ч. Ч. 1: Концепции и проблемы государственной политики и управления*. Москва: РОССПЭН, 255-256.

передусім самоврядному на рівні місцевого самоврядування¹.

Втім, обидва ці процеси – самоврядний та самоорганізаційний – постають як взаємопов'язані складові демократичного політичного процесу. Світова наука та практика доводять, що можливість самоврядування є найдемократичнішою, у порівнянні з автономією та територіальним адмініструванням, формою стосунків між акторами політичного процесу на різних рівнях влади. Європейські країни, незалежно від форми держави, визнають провідну роль самоврядного процесу у справі демократизації всієї системи влади в державі та в суспільстві, зокрема, а тому приділяють його ствердженню та подальшому розвитку пильну увагу.

До речі, слід підкреслити, що термін «територіальна самоорганізація» застосовується передусім в українському політико-правовому полі. У Росії та Білорусі застосовується термін «територіальне суспільне самоврядування», у західних країнах використовуються інша термінологія, яку ми розглянемо нижче. За великим рахунком термін «самоврядування» більше ніж «самоорганізація» відповідає тим процесам, що відбуваються в територіальних спільнотах.

Самоврядування може мати різноманітні вияви. Узагальнюючи класифікації Шміттєра, Гідденса, У. фон Алеман, О. Рой виокремлює такі види самоврядування²:

- територіальне самоврядування (сусідське) - характеризується як найбільш поширена форма самоврядування, заснована на спільності місця проживання, спільності територіального інтересу, заснованого на об'єктивному і суб'єктивному сприйнятті громадянами потреб території;

- комунітарне (соціально-групове) - пов'язано з тривалою належністю людини до якоїсь соціальної групи (етнічної, релігійної тощо) і захист даних вузькогрупових інтересів;

- професійне - характеризує належність до соціальних груп, диференційованими за професійною ознакою, відображає єдність професійних цінностей, обов'язків та інтересів;

- громадське самоврядування - тип самоорганізації громадян для реакції на поточні зміни в політичному та економічному житті території або вироблення ініціатив щодо вирішення соціально значущих проблем території, національного та державного утворення. Громадське самоврядування - це вільна і добровільна участь людей, об'єднаних у групи, за рішенням актуальної суспільної проблеми місцевого, регіонального, загальнодержавного масштабу. Включеність у процес вирішення даної проблеми не залежить від територіальної, професійної, соціальної орієнтації. Саме розвинена форма громадянського самоврядування відзначає громадянське суспільство.

Очевидно, десь на перехресті територіального та громадського самоврядування перебуває територіальна самоорганізація населення.

Зупинимось на поняттях «територіальність», «локальність» та похідних від них «територіальна» та «локальна спільнота», які очевидно є суб'єктами та об'єктами територіальної самоорганізації населення або територіального суспільного самоврядування.

Передусім зазначимо, що поняття «територіальність» у соціальних науках так чи інакше пов'язується із «спробами індивіда або соціальної групи контролювати або здійснювати вплив на людей, явища та взаємозв'язки шляхом делімітації і контролю над географічними ареалом. Територіальність у політиці – це особлива модель поведінки тих чи інших політичних суб'єктів, метою якої є засвоєння простору і контроль за цим простором»³. Причому просторові межі, в яких здійснюється засвоєння простору і контроль за ним, можуть бути різними: від локальних поселень до держави та наддержавних об'єднань.

У межах нашого дослідження становить інтерес передусім локальний рівень. Термін «локальний» є похідним від латинського «localis», що означає «конкретне місце» або «розташування в просторі». Своєрідну характеристику місця та простору дав один із засновників гуманістичної географії І-Фу Туан: «Простір у західному світі є загальноприйнятим символом свободи. Простір відкритий передбачає майбутнє й спонукає до дії... Закритий й олюднений простір стає місцем. У порівнянні з простором місце є спокійним центром певних цінностей. Людям необхідно як місце, так і простір. Місце – це безпека, простір – це свобода; ми прив'язані до першого й тужимо за другим...»⁴.

¹ Осипов, А.В. (2008). *Місце та роль самоврядних процесів у демократизації сучасного українського суспільства*: автореф. дис... канд. політ. наук. Одеса, 5.

² Рой, О.М. К вопросу о принципах организации системы местного самоуправления в крупных городах. <http://www.prof.msu.ru/publ/omskl/4_07.html>.

³ Панченко, Т.В. (2011). *Політична регіоналістика*: навчальний посібник. Харків: ХНУ імені В. Н. Карізіна, 27.

⁴ Tuan, Y-F. (1987). *Przestrzen i Miejsce*. Państwowy Instytut Wydawniczy. Warszawa, 75.

У сучасній соціологічній, політологічній та юридичній літературі поняття місцевої (локальної) спільноти та відповідного співтовариства трактується по-різному. Доволі часто поняття «спільнота» та «співтовариство» не розрізняються, хоч їх розрізнення, на нашу думку, має сенс.

Одні автори (наприклад, Н. В. Постовой¹, А. А. Уваров²) ототожнюють місцеву спільноту певної території з місцевим населенням, що проживає в певних межах; інші (А. А. Гордієнко³, А. А. Васильєв⁴, Г. І. Грібанова⁵ й Е. А. Дем'янов⁶) наголошують на тому, що місцевою спільнотою можна вважати населення, що об'єднане за принципом спільності інтересів і наявністю стійких соціальних зв'язків. На нашу думку, перша трактовка більш відповідає поняттю «локальна спільнота», а друга «локального співтовариства». Для виокремлення локальної спільноти сам факт випадкового проживання на певній території вже є достатньою умовою, у той час як для виокремлення локального співтовариства ця умова не є достатньою. Втім, провести чітку межу між категоріями «локальна спільнота» та «локальне співтовариство» доволі не просто. Зокрема, визначення місцевого співтовариства запропонував М. М. Курячая, згідно з яким «місцеве співтовариство - це населення, що проживає на історично сформованій і економічно відокремленій території одного або декількох поселень, об'єднане спільними умовами життя і необхідністю вирішення спільних питань місцевого значення»⁷, що, найпевніше, більш відповідає поняттю «локальна спільнота». Хоч у ньому, окрім факту спільного проживання «на історично сформованій і економічно відокремленій території», визнаються фактори об'єднання «спільними умовами життя» та «необхідності вирішення спільних проблем місцевого значення», нічого не сказано про характер зв'язків між членами даного територіального утворення. А трактування, запропоноване А. А. Гордієнко, де йдеться про «населення, яке проживає на певній території та самоорганізуючись здійснює спільні дії щодо вирішення своїх проблем, знаходить певну суспільну структуру»⁸, навпаки, більше відповідає поняттю «локального співтовариства», ніж «локальної спільноти».

Варто підкреслити, що важливою ознакою локального співтовариства є те, що відносини між його членами мають характер безпосередніх контактів. Акторів локальної сцени об'єднує певна єдність цілей і засобів повсякденного життя, що мобілізує суспільну поведінку⁹, зазначають А. Слиз та М. Щепанський. Така організація безпосередніх відносин між людьми й підтримка контактів між ними, властиві для локального співтовариства, зумовлює обмежену кількість його членів. У разі її збільшення зростає анонімність і зменшується суспільний контроль.

Окрім того, локальне співтовариство відчуває необхідність у певних соціальних інститутах, з якими пов'язано життя кожної людини. Оскільки людина народжується, вчиться, працює, відпочиває, хворіє й вмирає, місцеве співтовариство потребує лікарень з пологовим відділенням, дитячих садків, шкіл, підприємств, церкви, пунктів побутового обслуговування, місць відпочинку й, нарешті, цвинтарів як особливих місць суспільної пам'яті. Отже, лише співтовариства окремих сіл, селищ, малих міст відповідають цим ознакам локальних співтовариств. На урбанізованих територіях локальні співтовариства витісняються територіальними співтовариствами (community), для яких властиві менш стійкі зв'язки між членами, більш низький рівень індивідуальної та колективної ідентифікації, готовність до міграції, менш тісні відносини з родиною¹⁰.

¹ Постовой, Н.В. (1999). *Муниципальное право: учебник*. Москва: Юрист.

² Уваров, А.А. (2002). *Система местного самоуправления. Конституционное и муниципальное право*, 11-14.

³ Гордиенко, А.А. (2005). *Территориальное общественное самоуправление в местном сообществе*. Новосибирск: Издательство мэрии города Новосибирска.

⁴ Васильев, А.А. (2004). *Основы территориального общественного самоуправления: научно-методическое (практическое) пособие*. Нижний Новгород: Издательство Гладкова О.В.

⁵ Грибанова, Г.И. (2005). *Роль местного самоуправления в формировании гражданского общества в современной России*. Сыктывкар: КРАГСиУ.

⁶ Демьянов, Е.А. (2004). Территориальная общность как субъект самоуправленческой активности. *Проблемы местного самоуправления*, 2, 21-26.

⁷ Курячая, М.М. (2007). Местное сообщество как основа объединения граждан. *Конституционное и муниципальное право*, 4, 29-33.

⁸ Гордиенко, А.А. (2005). *Территориальное общественное самоуправление в местном сообществе*. Новосибирск: Издательство мэрии города Новосибирска, 12-13.

⁹ Слиз, А., Щепанський, М. (2009). Локальная и региональная идентичность в процессе глобализации. *Вісник Севастопольського державного технічного університету*, вип. 94, 3-7.

¹⁰ Слиз, А., Щепанський, М. (2009). Локальная и региональная идентичность в процессе глобализации. *Вісник Севастопольського державного технічного університету*, вип. 94, 3-7.

Таким чином, для виокремлення локальної спільноти достатніми є дві характеристики – місцеве населення та обмежений територіальний простір. Локальна спільнота набуває ознак локального співтовариства за умови, що ці характеристики доповнюються таким:

- соціальна взаємодія, що базується на безпосередніх контактах;
- почуття спільності, ідентичність;
- набір соціальних інститутів, необхідних для забезпечення життєдіяльності територіальної спільноти.

Окрім понять «локальна спільнота» та «локальне співтовариство» для виокремлення спільнот на місцевому рівні використовують категорії «територіальний публічний колектив»¹, «територіальний колектив громадян»² і найчастіше – «територіальна громада» О. В. Батанов³, П. Д. Біленчук⁴, О. Д. Лазор⁵. Хоч кожна з цих категорій характеризується різними кваліфікуючими ознаками, їх об'єднує право членів на реалізацію публічної влади безпосередньо або через обраних представників, що реалізується через систему місцевого самоврядування.

Територіальні громади, на відміну від локальних співтовариств, виступають повноправними суб'єктами політичних відносин, однак доволі часто вони втрачають ознаки локальних співтовариств через те, що для виокремлення територіальних громад, як правило, немає обмежень за чисельністю населення. Поняття «територіальна громада» об'єднує як жителів багатомільйонного міста, так і жителів невеличкого села та селища, адже й у першому, й у другому реалізується місцеве самоврядування.

Разом із тим чимало авторів наголошують на тому, що обмежена кількість населення є важливішим фактором дієвості громади. Громада, зазначає І. Е. Кокарев, це 5–7 тис. чоловік, що компактно проживають на невеликій території та пов'язані розвиненими соціальними зв'язками. Йдеться не лише про тісні сусідські взаємовідносини, що складаються у традиційних суспільствах століттями, але й про зв'язки, що формуються за спільними проблемами та інтересами. Сьогодні каталізатором кристалізації громади і громадівських форм життя виступають великі градоутворюючі підприємства та корпорації, нерідко – місцева церква, але найчастіше – влада через професійних соціальних робітників – організаторів⁶.

Наряду з категорією «територіальна громада» існує поняття «територіальна мікрогромада», яка характеризується окремими властивостями територіальної громади та локального співтовариства. Вони виникають усередині великих територіальних громад, зберігаючи риси локальних співтовариств та одночасно набуваючи прав на реалізацію публічної влади. Втім, це право, як правило, обмежено окремими випадками, сферами та умовами, у результаті чого мікрогромади не є самостійним рівнем публічної влади.

Н. В. Мішина використовує термін «територіальна мікрогромада» для окреслення кола осіб, інтереси яких представляє орган самоорганізації населення, і пропонує класифікацію територіальних мікрогромад за такими підставами: за типом населеного пункту, в якому вони існують (сільський або міський); за кількістю їх членів, які мають право голосу на місцевих виборах (маленькі (до 500 членів, що мають право голосу на місцевих виборах) і великі); залежно від того, чи було реалізовано членами територіальної мікрогромади право на самоорганізацію населення за місцем проживання (територіальні мікрогромади, які не мають свого постійного органу або організації, і мікрогромади, члени яких реалізували своє право на територіальну самоорганізацію, створивши, наприклад, орган СОН)⁷.

Аналогічним терміну «територіальна мікрогромада» є поняття «підмуніципальних інститутів», яке використовує, зокрема, Еріка Хеллсінг. Поняття підмуніципальних інститутів,

¹ Чиркин, В.Е. (2005). *Публичная власть*. Москва: Юрист, 21.

² Кампо, В.М. (1993). Деякі проблеми становлення і розвитку місцевого самоврядування. *Місьцеве і регіональне самоврядування України*, вип. 1 / 2 (4 / 5), 68-72.

³ Батанов, О.В. (2003). *Конституційно-правовий статус територіальних громад в Україні*. Київ: Ін Юре, 77.

⁴ Біленчук, П.Д., Кравченко, В.В., Підмогильний, М.В. (2000). *Місьцеве самоврядування в Україні (муніципальне право)*. Київ: Атіка, 26.

⁵ Лазор, О.Д. (2010). *Еволюція сутності територіальної громади: аксіологічний вимір. Державне управління*, 3, 172. <www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr_du/2010_3/.../DU310_36.pdf> (2015, квітень, 21).

⁶ Кокарев, И. (2001). *Соседские сообщества: путь к будущему России*. Москва: Прометей, 32.

⁷ Мішина, Н.В. (2010). *Органи самоорганізації населення: порівняльно-правове дослідження*: автореф. дис.. д-ра юрид. наук. Одеса.

зазначає дослідниця, включає в себе організації, які мають відношення до системи місцевого самоврядування, але діють не в межах всього міста, села або селища, а на рівні вулиць або мікрорайонів. Ці інститути включають, наприклад, органи територіального суспільного самоврядування в Росії та Білорусі, у Польщі, країнах СНД та Балкан тощо¹.

Поняттю підмуніципальних інститутів, мікрогромад також частково відповідає категорія «сусідське співтовариство», що набула розвитку в межах розвинутих на заході студій з «community development». Даний термін останнім часом набуває широкого вжитку в російській політичній науці завдяки розробкам Е. С. Шоміної та І. Е. Кокорева. Як зазначає Е. С. Шоміна, самоорганізація громадян для участі в місцевому житті – це особлива щільність соціальних зв'язків, що дає підставу для виокремлення самостійного напрямку досліджень – досліджень сусідських співтовариств².

Загалом співтовариство (не обов'язково сусідське) – це група людей, що усвідомлюють свої спільні інтереси і часто здатні поставити спільну мету. Співтовариства, на відміну від соціальних груп (у тому числі локальних спільнот) і громад (у тому числі територіальних громад), володіють рефлексивністю, спільною метою, можуть мобілізувати свої ресурси для досягнення своїх цілей. Чинне співтовариство є суб'єктом і джерелом соціальної дії, агентом розвитку. Це порівняно невеликий (локальний) популяційний кластер, що складається навколо сім'ї, домоволодіння, району проживання і базований на повсякденних моделях соціальної поведінки, таких як відвідування церкви, благоустрій території, різні громадські акції тощо. Сусідські співтовариства можуть оперативним перебудовуватися, служать ефективним каналом «зворотного зв'язку», містять умови для легкого асоціювання нових членів. Канал «зворотного зв'язку» у вигляді сусідських спільнот - це багато доданків: об'єктивна інформація про реальний стан справ на місцях; ідентифікація громадських запитів; роль конструктивного опонента влади, ініціатора нових ідей тощо.

Сусідські спільноти - це «спільноти місця», які відрізняються від інших «позатериторіальних» спільнот спільністю місця проживання, відносинами сусідства, обмежених певною територією, різноманітними інтересами спільного проживання. Спільні інтереси диктують утворення спільнот будинку, вулиці, кварталу, району, муніципалітету. При цьому на базі сусідських спільнот можуть створюватися первинні організації громадських об'єднань - ветеранських організацій, товариств захисту прав споживачів, захисту навколишнього середовища тощо. Головна спрямованість сусідських спільнот - це досягнення суспільного блага. Об'єднання за місцем проживання також постають як приклад добровольчої самоорганізації або волонтерства як способу самовираження і самореалізації громадян, діючих індивідуально або колективно на благо інших людей або суспільства в цілому.

Для сусідського співтовариства характерні всі ознаки локального співтовариства, які відзначались вище, - відносна відособленість території, наявність суб'єктів, що організують соціальний простір, наявність місцевих інтересів. Значну роль відіграє почуття спільноти або психологічна ідентифікація із співтовариством (спільність цінностей, почуття належності, почуття причетності до подій у співтоваристві, почуття відповідальності перед спільнотою). Д. Макміллан і Д. Чавіс виокремлюють чотири критерії «почуття спільноти», або «почуття сусідства»: членство, вплив, збільшення можливостей, розділені емоційні зв'язки. На велике значення почуття спільноти вказує П. К. Гречка, підкреслюючи, що почуття належності, причетності і прихильності постає як одна з базових потреб людини за А. Маслоу³. Велика роль також відводиться процесу комунікації (communication). На думку деяких зарубіжних експертів, саме від поняття communication походить поняття community⁴.

Разом із тим, на відміну від локального співтовариства, сусідське співтовариство зазвичай має інституціоналізовані канали впливу на реалізацію публічної влади. Однак, як під муніципальні інститути та мікрогромади, вони не є самостійним рівнем публічної влади.

За великим рахунком громади, мікрогромади, сусідські співтовариства, підмуніципальні

¹ Хелссинг, Э. (2011). Подмуниципальные институты в Восточной Европе. *Шоста всеукраїнська науково-практична конференція з питань самоорганізації населення «Регламентация питань самоорганізації населення законодавством України»*. Одеса: ПП „Свродрук”, 33-34.

² Шоміна, Е.С. Соседское сообщество ТОС - МСУ. 5. <<http://www.hse.ru/org/persons/67539/index.html>>.

³ Гречко, П.К. (2010). Понятие местных сообществ в современной социальной теории. *Местные сообщества: проблемы социокультурного развития. Сборник научных статей*. Москва: Независимый институт гражданского общества, 48.

⁴ Social sustainability in historical districts (2004). *UNESCOs round table of experts*.

інститути відповідають характеристичі життєздатних місцевих співтовариств Шонберга. Такими він вважає спільноти, жителі яких об'єднуються для того, що впливати на різноманітні аспекти місцевого соціального порядку, де жителі ставлять цілі колективного життя й у них є можливості для досягнення цих цілей. Зокрема, територіальна спільнота мікрорайону відповідає цьому визначенню, якщо, за Шонбергом, дотримуються такі умови:

- є механізми, які наділяють місцевих жителів суспільними ролями і обов'язками. Ці ролі й обов'язки можуть відрізнятися в різних спільнотах, але незмінними залишатимуться завдання підтримки та покращення якості життя, збереження середовища, безпеки, підтримки в порядку спільної власності, прибирання сміття, роботи з дітьми тощо;

- існує громадська інфраструктура, тобто працюючі на території формальні й неформальні організації, які висувають із свого середовища лідерів, що мають навички менеджменту і громадської роботи, здатних вести за собою людей та відстоювати інтереси свого співтовариства;

- є сусідське співтовариство на території, що має достатній вплив, щоб виробляти спільне бачення бажаного майбутнього свого співтовариства, впливати на політику місцевої адміністрації й на прийняття владних рішень, які стосуються місцевого життя;

- є органи громадського самоврядування, що здатні створити та підтримувати конструктивні взаємовідносини з усіма службами життєзабезпечення, агенціями та департаментами, що діють на території, з володарями муніципальних, державних, приватних та суспільних ресурсів;

- є формальні та неформальні механізми, що вбудовані в систему громадського самоврядування, здатні задовольняти потреби різних членів свого співтовариства та долати конфлікти інтересів¹.

Отже, існування каналів та механізмів впливу на прийняття владних рішень виявляється тим, що відрізняє дієве місцеве співтовариство Шонберга, а також громаду, мікрогромаду, сусідське співтовариство, підмуніципальні інститути від територіальної спільноти та навіть звичайного локального співтовариства.

В основному всі підмуніципальні інститути, у тому числі сусідські співтовариства, виконують функції у сфері облаштування території та налагодження транспортного зв'язку. Їхніми додатковими функціями є підтримання зв'язку між мешканцями та муніципалітетом, а також залучення жителів до волонтерської роботи. Інколи вони наділяються адміністративними функціями: допомога у збиранні місцевого податку та видача адміністративних документів. Підмуніципальні інститути фінансуються з коштів самих жителів і коштів муніципалітету, наприклад, у формі грантів, тендерів і конкурсів соціальних проектів. Якщо цей інститут надає жителям послуги, то іноді він може за ці послуги взяти плату².

Втім, головне призначення даних структур у тому, що підмуніципальні інститути наближають вирішення публічних питань до місцевих жителів і посилюють участь жителів у вирішенні важливих для них питань. Тому доволі часто їх вважають інститутами місцевого самоврядування наряду з місцевими радами та їх виконавчими органами.

Щоб уточнити місце і роль підмуніципальних інститутів, мікрогромад та сусідських співтовариств у системі місцевого самоврядування, зупинимось на самому понятті «місцеве самоврядування».

На сьогодні найбільш авторитетним документом, у якому сформульовані головні вимоги до місцевого самоврядування в Європі, вважається Європейська Хартія місцевого самоврядування. У даному документі місцеве самоврядування визначається як «право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання й управління суттєвою часткою суспільних справ, які належать до їхньої компетенції, в інтересах місцевого населення»³. Згідно з даною трактовкою, місцеве самоврядування постає як виключно діяльність органів місцевого самоврядування. Більш того, у тексті Хартії уточнюється, які саме структури слід уважати органами місцевого самоврядування. «Це право здійснюється радами або зборами, члени яких вільно обираються таємним голосуванням на основі прямого, рівного, загального виборчого права і які

¹ Кокарев, И. (2001). *Соседские сообщества: путь к будущему России*. Москва: Прометей, 33.

² Хелссинг, Э. (2011). Подмуніципальные институты в Восточной Европе. *Шоста всеукраїнська науково-практична конференція з питань самоорганізації населення «Регламентація питань самоорганізації населення законодавством України»*. Одеса: ПП „Сврдрок”, 33-34.

³ *Європейська хартія місцевого самоврядування 1985* (Рада Європи). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_036> (2015, квітень, 21).

можуть мати підзвітні їм виконавчі органи. Це положення ніяким чином не заважає використанню зборів громадян, референдумів або будь-якої іншої форми прямої участі громадян, якщо це дозволяється законом»¹.

Отже, ми бачимо, що інші форми безпосередньої участі також заохочуються, але вони не вважаються виявом місцевого самоврядування. А місцеве самоврядування вважається виключно сферою представницької демократії. Такий підхід дещо відрізняється від традицій, що закладені в правових системах нашої країни та більшості інших пострадянських країн, які виходять з того, що місцеве самоврядування здійснюється безпосередньо населенням через форми прямого волевиявлення та опосередковано – через діяльність органів місцевого самоврядування. Нашій традиції та загалом уявленням про дихотомічну природу місцевого самоврядування більш відповідає розуміння місцевого самоврядування як «гарантованого права і реальної спроможності місцевих територіальних співтовариств самостійно, незалежно й ефективно вирішувати питання місцевого значення в межах визначених законом повноважень і ресурсів»². У такому разі місцеве самоврядування включає в себе і безпосередню участь населення у вирішенні «питань місцевого значення» (за допомогою виборів, референдумів, зібрань, громадських слухань, відклику депутатів тощо), і діяльність органів місцевого самоврядування, спрямовану на виявлення та вирішення соціальних проблем людей, що проживають на території муніципального утворення.

Виникає закономірне запитання про місце і роль підмуніципальних інститутів у здійсненні місцевого самоврядування. Є вони виявом безпосередньої демократії або представницької демократії?

На думку багатьох фахівців, їх можна вважати належними до специфічного вияву прямої демократії. Річ у тім, що більшість форм безпосередньої участі населення у здійсненні місцевого самоврядування – місцеві вибори, референдуми, громадські слухання тощо спрямовані лише на визначення думки населення з певних питань місцевого значення, вирішувати які будуть органи місцевого самоврядування. Єдиною формою прямої демократії, яка поєднує в собі й елементи безпосереднього здійснення населенням місцевого самоврядування, і форми участі в даному процесі, є територіальна самоорганізація населення. Лише структури територіальної самоорганізації населення забезпечують здійснення населенням власних ініціатив за самостійним рішенням питань місцевого значення, тобто населення безпосередньо вирішує проблеми території свого проживання. Вони, як і інші форми участі населення в місцевому самоврядуванні, не є обов'язковими для управління справами територіальної громади.

З іншого боку, доволі часто структури самоорганізації населення містять елементи представницької демократії, які мають вираження в діяльності обраних органів територіальної самоорганізації населення. Отже, структури, які ми досліджуємо, у переважній більшості випадків сполучають елементи прямої і представницької демократії.

На запитання про те, до якого виду демократії варто віднести самоорганізацію населення, досить оригінальну відповідь дає О. Конотопцев. «Як відомо, – зазначає він, – теоретики вирізняють два основних види демократії: представницька (електоральна) та безпосередня (плебісцитарна).

Але останнім часом знаходить дедалі більше поширення визнання окремого виду демократії – партисипативна (демократія участі). І самоорганізація населення підпадає саме під цей третій спосіб здійснення демократії. А це змушує по-новому визначити принципи функціонування та застосування всіх інститутів та інституцій самоорганізації, межі її застосування»³. І хоч з поняттям партисипативної демократії традиційно ототожнюється назва однієї з теорій демократії, а не спосіб здійснення народовладдя, така точка зору виглядає доволі цікавою.

Окрім того, вона знаходить відгук у працях окремих іноземних дослідників. Вже згадувана Еріка Хеллсінг, яка використовує поняття «підмуніципальні інститути», характеризує останні як вияв безпосередньої демократії (у формі зборів жителів), як представництво (у формі виборів) і як пряму

¹ *Європейська хартія місцевого самоврядування* 1985 (Рада Європи). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_036> (2015, квітень, 21).

² Колодій, А. (2002). *Основи демократії*: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: вид-во «Ай Бі», 291.

³ Конотопцев, О. (2011). Концептуальні засади самоорганізації населення. *Шоста всеукраїнська науково-практична конференція з питань самоорганізації населення «Регламентація питань самоорганізації населення законодавством України»*. Одеса: ПП „Євродрук”, 22-24.

участь мешканців у виконанні рішень (у формі волонтерської роботи)¹.

Отже, очевидно, структури самоорганізації населення можуть набувати різноманітних форм, реалізуючи безпосередню та представницьку демократію, а також демократію участі.

Прагнучи визначити місце і роль підмуниципальних структур у житті територіальної спільноти, розглянемо можливості для реалізації самоврядування загалом та місцевого самоврядування зокрема.

Самоврядування здійснюється насамперед на рівні сім'ї (домогосподарства) й окремо взятого індивіда. Часто перехід з рівня сім'ї на рівень місцевого самоврядування є занадто різким. Якраз між рівнем сім'ї та рівнем місцевого самоврядування і розташований перехід зі сфери приватного життя у сферу публічної влади. Часто перехід цей не є плавним. Створюється відчуття якогось вакууму, відчуття відсутності якогось громадського інституту, який був би сполучною ланкою між населенням і владою.

З цієї причини і для заміщення цієї сполучної ланки в суспільстві створюються найрізноманітніші інститути: громадські об'єднання, товариства власників житла та інші інститути територіальної самоорганізації. Вони функціонують наряду з громадськими об'єднаннями, часто в тісній співпраці з владними структурами на місцевому рівні. Тому вони, з одного боку, мають ознаки інститутів громадянського суспільства, з іншого – інститутів місцевого управління та самоврядування.

Загалом на місцевому рівні реалізуються такі види управління: управління в комерційних структурах; муніципальне управління, що розглядається як діяльність органів місцевого самоврядування та інших організацій, чия діяльність спрямована на управління муніципальним господарством і соціально-економічним розвитком муніципального утворення, участь в управлінні муніципальним утворенням безпосередньо населення, а також управління в некомерційних організаціях (громадських організаціях, політичних партіях тощо). Територіальна самоорганізація населення, або територіальне громадське самоврядування, як форма управління та самоврядування на частині території муніципального утворення близька до муніципального управління, бо його завдання подібні до завдань, реалізованих органами влади на відповідній території, хоч механізми їх досягнення різні. З іншого боку, управління у структурах територіальної самоорганізації населення схоже з управлінням у некомерційних організаціях².

Таким чином, можна цілком погодитись з А. В. Осиповим, який органи самоорганізації населення за місцем проживання називає специфічною формою самоврядування. Вони посідають проміжне місце у структурі форм діяльності акторів самоврядного процесу, оскільки, з одного боку, виявляються прямою формою самоорганізації і розглядаються як актори самоорганізаційних процесів у громаді, а з іншого – виступають первинною формою представництва, певною школою політичного самоврядування та первинною ланкою демократизації суспільства³.

У порівняльних політико-правових дослідженнях, які націлені на дослідження різноманітних форм територіальної самоорганізації та самоврядування в різних країнах світу, зазвичай виокремлюють дві великі групи таких структур: структури територіального самоврядування з публічною та громадською природою. Це очевидно й зумовлено різними традиціями розуміння місцевого самоврядування, коли воно зводиться виключно до представницької демократії або об'єднує форми безпосередньої і представницької демократії.

Точки зору про існування структур територіального самоврядування з публічною та громадською природою, зокрема, дотримується Н. В. Мішина⁴. Дослідниця доходить висновку, що органи самоорганізації населення з публічною природою притаманні передусім пострадянським країнам, де вони належать до муніципальних систем країн. У більшості же зарубіжних країн аналоги органів самоорганізації населення функціонують у добровільному неприбутковому секторі й мають

¹ Хелссинг, Э. (2011). Подмуниципальные институты в Восточной Европе. *Шоста всеукраїнська науково-практична конференція з питань самоорганізації населення «Регламентація питань самоорганізації населення законодавством України»*. Одеса: ПП „Євродрук”, 33-34.

² Шарашин, В.М. (2008). *Система територіального общественного самоуправления: детерминанты и модели*: автореф. дис. ... канд. социол. наук. Тюмень.

³ Осипов, А.В. (2008). *Місце та роль самоврядних процесів у демократизації сучасного українського суспільства*: автореф. дис... канд. політ. наук. Одеса.

⁴ Мішина, Н.В. (2010). *Органи самоорганізації населення: порівняльно-правове дослідження*: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук; Одеса.

громадську природу.

Типовою країною, де органи самоорганізації населення належать до муніципальної системи, Н. В. Мішина вважає Російську Федерацію, де діють, як уже зазначалося вище, органи територіального громадського самоврядування. А типовою країною, де органи самоорганізації населення належать до муніципальної системи, за Н. В. Мішиною, є Сполучене Королівство Великої Британії і Північної Ірландії, де діють так звані центри місцевих співтовариств.

В Україні органи самоорганізації населення було включено до муніципальної системи 1990 р. Законом «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування». Із того часу не вироблено єдиного послідовного підходу до нормативно-правової регламентації створення і діяльності органів СОН. Це призвело до того, що нині в країні, зазначає Н. В. Мішина, існують органи самоорганізації населення як із громадською, так і з публічною природою (останні переважають). На їх природу впливає передусім те, від кого виходила ініціатива їх створення, ким і на яких умовах вони фінансуються та наскільки їх члени є незалежними від органів публічної влади та їхніх посадових осіб. Наявність у системі місцевого самоврядування органів самоорганізації населення як із громадською, так і з публічною природою значно гальмує процес подальшого розвитку й удосконалення цієї системи в Україні¹, вважає дослідниця.

Висновки. Здійснене дослідження понять управління і самоврядування свідчить, що обидва явища діють у соціально-економічних системах, охоплюючи і регулюючи взаємодії всіх структурних елементів сучасного суспільства. При цьому управління постає як зовнішній вплив суб'єкта управління, спрямований на появу відповідної реакції і встановлення зворотного зв'язку з боку об'єкта, що зумовлює виникнення відповідних інтеракцій (взаємодій), які задовольняють цілям як суб'єкта, так і об'єкта. Самоврядування постає як внутрішньосистемна дія, спрямована на підвищення рівня саморегуляції, внутрішнього порядку й ефективності системи в цілому та її окремих складових.

Самоврядування безумовно ближче, ніж управління, до явища самоорганізації, але не тотожне йому. Існує думка, що самоврядний процес є передусім політичним процесом, а самоорганізаційний – суспільним і таким, що передує самоврядуванню. За нашим переконанням, поняття «спільна дія» є ключовим, коли термін самоорганізація застосовується до територіальних спільнот.

Територіальну/локальну спільноту характеризують передусім місцеве населення та обмежений територіальний простір. За умови наявності соціальної взаємодії, що базується на безпосередніх контактах, почутті спільності, ідентичності, наборі соціальних інститутів, необхідних для забезпечення життєдіяльності територіальної спільноти, локальна спільнота набуває ознак локального співтовариства. Територіальну громаду же відрізняє право членів на реалізацію публічної влади безпосередньо або через обраних представників, що реалізується через систему місцевого самоврядування. Однак лише за умови обмеженої кількості населення громади зберігають ознаки локальних співтовариств.

Територіальні мікрोगромади, підмуніципальні інститути й, нарешті, сусідські співтовариства, де може реалізуватися територіальна самоорганізація населення, зберігаючи риси локальних співтовариств, здобувають обмежене право на реалізацію публічної влади. Вони мають інституціоналізовані канали впливу на реалізацію публічної влади, але не є її самостійним рівнем.

Структури територіальної самоорганізації населення можна поділити на дві великі групи: відповідні структури з публічною та громадською природою. У залежності від їх належності до муніципальних систем країн або функціонування в добровільному неприбутковому секторі, структури територіальної самоорганізації населення можуть набувати різноманітних форм, реалізуючи безпосередню та представницьку демократію, а також демократію участі.

Структури територіальної самоорганізації посідають місце між рівнем сім'ї та рівнем місцевого самоврядування, де відбувається перехід зі сфери приватного життя у сферу публічної влади. Вони, з одного боку, мають ознаки інститутів громадянського суспільства, з іншого – інститутів місцевого управління та самоврядування.

References

1. Adrjejev, S. S. (2004). *Upravlinnja politichne. Politologichnij enciklopedichnij slovník*. Kiiv: Geneza.
2. Antonova, N. B., Zakharova, L. M., Večer, L. S. (2007). *Teorija i metodologija gosudarstvennogo upravlenija*:

¹ Мішина, Н.В. (2010). *Органи самоорганізації населення: порівняльно-правове дослідження*: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук; Одеса.

- kurs lekcij*. Minsk: Akad. upr. pri Prezidente Resp. Belarus'.
3. Aver'janov, V. B. (2002). *Vikonavcha vlada i administrativne pravo*. Kiiv: Vidavnichij Dim "In-Jure". <http://www.pravo.vuzlib.net/book_z1163_14.html> (2015, kviten', 21).
 4. Batanov, O. V. (2004). *Sovorjaduvannja. Politologichnij enciklopedichnij slovník*. Kiiv: Geneza.
 5. Batanov, O. V. (2003). *Konstitucijno-pravovij status teritorial'nikh gromad v Ukraini*. Kiiv: In Jure.
 6. Bilenchuk, P. D., Kravchenko, V. V., Pidmogil'nij, M. V. (2000). *Misceve samovrjaduvannja v Ukraini (municipal'ne pravo)*. Kiiv: Atika.
 7. Dem'janov, E. A. (2004). Territorial'naja obshchnost' kak sub"ekt samoupravlencheskoj aktivnosti. *Problemy mestnogo samoupravlenija*, 2, 21-26.
 8. Gordienko, A. A. (2005). *Territorial'noe obshchestvennoe samoupravlenie v mestnom soobshchestve*. Novosibirsk: Izdatel'stvo mehrii goroda Novosibirska.
 9. Grechko, P. K. (2010). Ponjatie mestnykh soobshchestv v sovremennoj social'noj teorii. *Mestnye soobshchestva: problemy sociokul'turnogo razvitija. Sbornik nauchnykh statej*. Moskva: Nezavisimyj institut grazhdanskogo obshchestva.
 10. Gribanova, G. I. (2005). *Rol' mestnogo samoupravlenija v formirovanii grazhdanskogo obshchestva v sovremennoj Rossii*. Syktyvkar: Kragisju.
 11. *JEvropejs'ka khartija miscevego samovrjaduvannja 1985* (Rada JEvropi). *Oficijnij sajt Verkhovnoi Radi Ukraini*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_036> (2015, kviten', 21).
 12. Kampo, V. M. (1993). Dejaki problemi stanovlennja i rozvitku miscevego samovrjaduvannja. *Misceve i regional'ne samovrjaduvannja Ukraini, vip. 1 / 2 (4 / 5)*, 68-72.
 13. Khaken, G. (1980). *Sinergetika*. Moskva: Mir.
 14. Khelssing, EH. (2011). Podmunicipal'nye instituty v Vostochnoj Evrope. *Shosta vseukrains'ka naukovopraktichna konferencija z pitan' samoorganizacii naseleennja «Reglamentacija pitan' samoorganizacii naseleennja zakonodastvom Ukraini»*. Odesa: PP „JEvrodruk”, 33-34.
 15. Chirkin, V. E. (2005). *Publichnaja vlast'*. Moskva: Jurist.
 16. Kokarev, I. (2001). *Sosedskie soobshchestva: put' k budushchemu Rossii*. Moskva: Prometej.
 17. Kol'cova, D. V. (2007). *Organi samoorganizacii naseleennja v sistemi miscevego samovrjaduvannja*: avtoref. dis... kand. nauk z derzh. upr. Donec'k.
 18. Kolodij, A. (2002). *Osnovi demokratii: navchal'nij posibnik dlja studentiv vishchikh navchal'nikh zakladiv*. Kiiv: vid-vo «Aj Bi».
 19. Konotopcev, O. (2011). Konceptual'ni zasadi samoorganizacii naseleennja. *Shosta vseukrains'ka naukovopraktichna konferencija z pitan' samoorganizacii naseleennja «Reglamentacija pitan' samoorganizacii naseleennja zakonodastvom Ukraini»*. Odesa: PP „JEvrodruk”, 22-24.
 20. Kurjachaja, M. M. (2007). Mestnoe soobshchestvo kak osnova ob"edinenija grazhdan. *Konstitucionnoe i municipal'noe pravo*, 4, 29-33.
 21. Lazor, O. D. (2010). Evoljucija sutnosti teritorial'noi gromadi: aksiologichnij vimir. *Derzhavne upravlinnja*, 3, 172. <www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr_du/2010_3/.../DU310_36.pdf> (2015, kviten', 21).
 22. Mishina, N. V. (2010). *Organi samoorganizacii naseleennja: porivnjal'no-pravove doslidzhennja*: avtoref. dis. ... d-ra jurid. nauk; Odesa.
 23. Osipov, A. V. (2008). *Misce ta rol' samovrjadnikh procesiv u demokratizacii suchasnogo ukrains'kogo suspil'stva*: avtoref. dis... kand. polit. nauk. Odesa.
 24. Ozhegov, S. I. (1986). *Slovar' russkogo jazyka*. Moskva.
 25. Panchenko, T. V. (2011). *Politichna regionalistika*: navchal'nij posibnik. Kharkiv: KHNU imeni V. N. Karizina.
 26. Postovoj, N. V. (1999). *Municipal'noe pravo*: uchebnik. Moskva: Jurist.
 27. Roj, O. M. K voprosu o principakh organizacii sistema mestnogo samoupravlenija v krupnykh gorodakh. <http://www.prof.msu.ru/publ/omskl/4_07.html>.
 28. Sharashin, V. M. (2008). *Sistema territorial'nogo obshchestvennogo samoupravlenija: determinanty i modeli*: avtoref. dis. ... kand. sociol. nauk. Tjumen'.
 29. Shomina, E. S. Sosedskoe soobshchestvo - TOC - MSU. 5. <<http://www.hse.ru/org/persons/67539/index.html>>.
 30. Sliz, A., Shchepans'kij, M. (2009). Lokal'naja i regional'naja identichnost' v processe globalizacii. *Visnik Sevastopol's'kogo derzhavnogo tekhnichnogo universitetu, vip. 94*, 3-7.
 31. Smorgunov, L. V., Al'gin, A. P., Barygin, I. N. (2006). Gosudarstvennaja politika i upravlenie: uchebnik: v 2 ch. *CH. 1: Konceptii i problemy gosudarstvennoj politiki i upravlenija*. Moskva: ROSSPEHN.
 32. Social sustainability in historical districts (2004). *UNESCOs round table of experts*.
 33. Tuan, Y-F. (1987). *Przestrzeń i Miejsce. Państwowy Instytut Wydawniczy*. Warszawa.
 34. Uvarov, A. A. (2002). Sistema mestnogo samoupravlenija. *Konstitucionnoe i municipal'noe pravo*, 11-14.
 35. Vasil'ev, A. A. (2004). *Osnovy territorial'nogo obshchestvennogo samoupravlenija*: naučno-metodicheskoe (prakticheskoe) posobie. Nizhnij Novgorod: Izdatel'stvo Gladkova O.V.
 36. Vydrin, I. V. (2000). *Municipal'noe pravo Rossii. Kurs lekcij*. Moskva Norma.
 37. Zotov, V. B. (2005). *Sistema municipal'nogo upravlenija*: uchebnik dlja vuzov Sankt-Peterburg: Lider.